

Helena Kobus

Wojsko rosyjskie w Łodzi w latach 1864-1914

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 9, 77-95

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Helena Kobus

WOJSKO ROSYJSKIE W ŁODZI W LATACH 1864-1914

Kłeska powstania listopadowego dostarczyła rządowi rosyjskiemu wygodnego pretekstu do zniesienia części instytucji i praw stanowiących o autonomii Królestwa Polskiego. 14/26 lutego 1832 r. wprowadzono „Statut Organiczny”, który zniósł unię Polski z Rosją, a Królestwo Polskie czynił jedną z prowincji rosyjskich. Tymże sposobem została rozwiązana armia polska, oddziały której po części zostały włączone do armii rosyjskiej¹. *Wojsko nasze w Imperium i Królestwie tworzy jedną część bez rozróżnienia wojsk rosyjskich i polskich*² – zaznaczono w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego. Od tej pory rekruci z guberni polskich zasilali oddziały armii rosyjskiej³.

Jednostki stacjonujące na terenie Królestwa Polskiego, Litwy, prowincji nadbałtyckich oraz guberni mohylewskiej i witebskiej wchodziły w skład tzw. Armii Czynnej.

W latach 1850-1856 liczebność wojsk rosyjskich, stacjonujących w Królestwie, zależała od sytuacji międzynarodowej. W 1850 r. w Królestwie Polskim stacjonowało około 150 tys. rosyjskich żołnierzy. W związku z planowanymi działaniami wojennymi na Krymie z ziem polskich wycofano w 1852 r. około 70 tys. żołnierzy, a w latach następnych kolejne 25 tys. W 1855 r. Armię Czynną przemianowano na I Armię dla odróżnienia od czterech armii uczestniczą-

¹ Armia rosyjska w XIX wieku dzieliła się na wojska lądowe i flotę. Wojska lądowe były podzielone na wojska regularne i nieregularne. Wojska regularne, niezależnie od rodzaju uzbrojenia, dzieliły się na wojska liniowe zwane również polowymi, oraz na rezerwowe i zapasowe. Uzupełnienie dla armii regularnej stanowiły wojska lokalne i wspomagające. Najwyższym szczeblem taktycznym w wojsku rosyjskim był korpus, podporządkowany bezpośrednio ministrowi wojny. Po reorganizacji wojska w latach sześćdziesiątych korpus jako jeden ze szczebli struktur wojskowych został usunięty. Jednak od roku 1876 ponownie stał się trwałą częścią armii rosyjskiej. W skład korpusu wchodziły dywizje, podzielone na pułki i brygady. Niższe pododdziały stanowiły bataliony podzielone na kompanie.

² *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, Warszawa 1832, t. 55, art. 20.

³ Więcej na temat rekrutów polskich w armii rosyjskiej patrz: W. C a b a n, *Slużba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001; E. K o z ł o w s k i, *W armii rosyjskiej*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864*, pod red. W. Kuli, J. Leskiwiczowej, Wrocław 1979, s. 214-229.

cych zbrojnie w działaniach wojennych⁴. Liczebność wojsk w Królestwie Polskim w 1860 r. oscylowała w okolicach 50 tys. ludzi. Wzrost liczebny jednostek wojskowych w 1861 r. o 7 tys. był wynikiem niespokojnej sytuacji w Królestwie Polskim, powstałej po przegranej przez Rosję wojnie krymskiej, która ujawniła kryzys wewnętrzny w państwie carów.

Tabela 1.

Liczba wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim
w latach 1850-1861

Rok	1850	1851	1852	1857	1860	1861
Liczba wojsk	151 120	151 053	79 965	54 470	50 302	57 228

Źródło: *Voiennyj Sbornik*, 1863, nr 2, s. 39.

Zapoczątkowane przez cara Aleksandra II reformy, budziły nadzieje społeczeństwa polskiego na zmianę sytuacji w Królestwie Polskim. Przejawem aktywności politycznej Polaków były organizowane liczne manifestacje, głównie w Warszawie. Rząd carski podjął próbę zawarcia kompromisu z polskim ziemiaństwem poprzez hrabiego Aleksandra Wielopolskiego. Powołano hrabiego Wielopolskiego na dyrektora nowo powstałej Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przywrócono Radę Stanu, zapowiedziano powołanie organów samorządowych w miastach i powiatach. Ustępstwa te nie zadowolili oczekiwani społeczeństwa polskiego, domagającego się wprowadzenia konstytucji i przyłączenia do Królestwa Polskiego ziem zachodnich – Litwy, Białorusi i Ukrainy. Były to żądania nie do spełnienia i sprzeczne z polityką rosyjską prowadzoną na ziemiach polskich. Władze rosyjskie wycofały się z ugodowej polityki i wprowadziły 2/14 października 1861 r. na terytorium Królestwa Polskiego stan wojenny⁵.

Manifestacje i wystąpienia antycarskie zapoczątkowane w Warszawie jeszcze przed wprowadzeniem stanu wojennego rozszerzyły się i na prowincję. W dniach 20-21 kwietnia 1861 r. doszło w Łodzi do buntu tkaczy. W wystąpieniu przeciwko mechanizacji produkcji, w której widziano główną przyczynę

⁴ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, pod red. T. Zielińskiej, Warszawa 1992, s. 4.

⁵ Szerzej patrz: S. K i e n i e w i c z, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983; S. K i e n i e w i c z, A. Z a h o r s k i, W. Z a j e w s k i, *Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe*, Warszawa 1992; F. R a m o t o w s k a, *Rządy carskie wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860-1862*, Wrocław 1971.

kryzysu⁶, pojawiały się akcenty patriotyczne – propozycja zastąpienia na ratuszu łódzkim carskich orłów polskimi. Rozruchy zostały stłumione przy pomocy sprowadzonej do miasta sotni kozaków. Fabrykanci łódzcy od tej pory zabiegali u władz warszawskich o pozostawienie oddziałów wojskowych na stałe w mieście, ale bez rezultatu. Do wybuchu powstania styczniowego wojska nadal przybywały w mieście tylko w okresie od października do kwietnia, na tzw. zimowych kwaterach⁷.

Jednostki wojskowe tymczasowo stacjonujące w Łodzi, jak i całość wojsk rozmieszczonych na terytorium Królestwa Polskiego, na skutek reform przeprowadzanych w armii rosyjskiej od 1862 r. weszły w skład powołanego Warszawskiego Okręgu Wojskowego⁸. Przyspieszenie jego powstania wiązało się z napiętą sytuacją wewnętrzną w Królestwie Polskim i Europie.

Z obronnego punktu widzenia cały Warszawski Okręg Wojskowy określano mianem czołowego teatru działań wojennych („*peredovoi teatr*”, „*pograničnája polosa*”), ponieważ był to okręg należący do grupy okręgów nadgranicznych Cesarstwa Rosyjskiego⁹. Ministerstwo Wojny zakładało możliwość konfliktu z zachodnimi sąsiadami – Niemcami, szczególnie po wojnie francusko-pruskiej (1870-1871) i Austro-Węgrami, które rywalizowały z Rosją o wpływy na Bałkanach. Warszawski Okręg Wojskowy wraz z Wileńskim Okręgiem Wojsko-

⁶ „Gazeta Warszawska” 1861, nr 103, s. 1.

⁷ W październiku 1861 r. do Łodzi przybyły na zimowe kwatery dwie kompanie 21 Muromskiego Pułku Piechoty oraz dwie kompanie Kostromskiego Pułku Piechoty, a także oddział 11 Pułku Kozaków w liczbie około 50 kozaków. Rok później w Łodzi rozlokowano dwie kompanie Ładozkiego Pułku Piechoty oraz batalion artyleryjskiej brygady. Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Akta miasta Łodzi (dalej A m. Ł.), sygn. 1887, 1899, nlb.

⁸ W 1864 r., a więc dwa lata później, zostało wydane rozporządzenie o powstaniu 15 okręgów wojennych na całym terytorium Imperium Rosyjskiego. *Polnoje Sobranije Zakonov*, sobr. II, 1862, t. 38, cz. 1. W 1875 roku wyłączono ze składu Warszawskiego Okręgu Wojskowego Gubernię Suwalską oraz powiat szczuczyński, należący do Guberni Łomżyńskiej. Obszar ten przyłączono do Wileńskiego Okręgu Wojskowego. W rezultacie Warszawski Okręg Wojskowy obejmował gubernie: warszawską, łomżyńską (bez powiatu szczuczyńskiego), płocką, kaliską, piotrkowską, kielecką, radomską, lubelską, siedlecką oraz twierdzę Brześć Litewski (wchodzący w skład Guberni Grodzieńskiej). W 1894 r. nastąpiły zmiany w granicach WOW, do którego zostały przyłączone powiaty: z Guberni Łomżyńskiej – szczuczyński, z Guberni Grodzieńskiej – sokolski, białostocki, wołkowyski, bielski, brzeski, prużański, kobryński oraz z Guberni Wołyńskiej – włodzimierski i kowelski. W tych granicach WOW utrzymał się do 1912 r., do momentu powstania Guberni Chełmskiej. W trakcie tej reformy administracyjnej zlikwidowano Gubernię Siedlecką, tereny której zostały przyłączone częściowo do Guberni Lubelskiej i nowopowstałej Guberni Chełmskiej.

⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie...*, s. 4; A. Dobroski i, *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907-1914*, Warszawa 1976, s. 11.

wym miały powstrzymać atak nieprzyjaciela w razie wybuchu wojny. W tym czasie druga część wojsk rosyjskich, stacjonujących w centralnych guberniach Rosji, miała przygotować kontruderzenie¹⁰.

Reorganizacja wojsk rosyjskich przypadła na okres powstania styczniowego. W tym czasie władze carskie przysłały do Łodzi jednostki wojskowe w liczbie 3 kompanii piechoty¹¹. Wojska te miały nadzorować środowisko robotnicze w mieście, popierające ruch powstańczy, równocześnie chroniąc *ludność niemieckiego pochodzenia okazującą przychyłność rządowi*¹². Byli to żołnierze z przybyłego z Moskwy 37 Jekaterynburskiego Pułku Piechoty¹³. Przesłane jednostki wojskowe nie były w stanie kontrolować całego miasta i okolic. Z tego powodu, na mocy rozkazu wielkiego księcia Konstantego, 2 lipca 1863 r. zapadła decyzja o utworzeniu – łódzkiego okręgu wojennego¹⁴. Nowy okręg otrzymał oficjalną

¹⁰ *Potęga wojenna Rosji w świetle najnowszych danych urzędowych*, Lwów 1900, s. 12; J. P i ł s u d s k i, *Pisma zbiorowe*, Warszawa 1937, t. 3, s. 38-39.

¹¹ APŁ, Policm. m Ł, sygn. 3, k.1, 20.

¹² Cyt. za L. W a s z k i e w i c z, *Z dziejów powstania styczniowego w Łodzi i okolicy (Reprezje w Łódzkim okręgu wojennym w świetle dokumentów naczelnika wojennego A. Broemseña)*, „Rocznik Łódzki” 1963, s. 156-158.

¹³ 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty przybył do Królestwa Polskiego w 1863 r. Pod koniec listopada tegoż roku uczestniczył w walkach pod Jeżewym, niedaleko Łodzi. Następnie, 18 grudnia, 100 żołnierzy tegoż pułku w oddziale Dłotowskiego walczyło pod folwarkiem Wiktorow. 4 stycznia 1864 r. część żołnierzy z 37 Jekaterynburskiego Pułku Piechoty brała udział w potyczkach oddziału esaula Minienkowa z konnym oddziałem Kozłowskiego pod Rodziałami. Od 1864 r. Jekaterynburski Pułk stacjonował w Sieradzu, skąd w 1865 r. był przeniesiony do Łowicza. W latach 1867-1874 pułk kwaterował w Częstochowie. Do 1868 r. dowódcą pułku był pułkownik Gerstfeldt, który został przeniesiony do wojsk gwardii – Keksgolmskiego Pułku Grenadierów. Następca jego został pułkownik Piotr Soroko, który w 1873 r. zmarł w Częstochowie. Po śmierci Soroki dowództwo pułkiem objął pułkownik Otton von Talberg, który pełnił tę funkcję do 1877 r., kiedy to otrzymał stopień generalski i objął dowództwo 1 brygady 14 Dywizji Piechoty. W latach 1877-1908 dowódcami pułku byli: płk Aleksander Kuszakiewicz, płk Nikołaj Bołtin (1885-1892), płk Konstantin Cerpickij (1892-1895), płk Rafał Flejsze (1895-1902), płk Iwan Gastiejew (1893-1906), płk Konstantin Asmus (1906-1908). V. I. M a r i n o v, *Kratkaja istorija (1796-1907 g.) 37 Piechotnogo Jekaterinburskogo Jego Impieratorskogo Wysočestva Velikogo Kniazia Aleksieja Aleksandrowiča Polka*, Łódź 1907, s. 93-96; *Pamiatnye kniżki Piotrkovskoj Gubernii 1872-1914*.

¹⁴ W 1863 r. Królestwo podzielono na 7 okręgów wojskowych, które podporządkowano poszczególnym naczelnikom. Granice okręgów odpowiadały ówczesnemu podziału Królestwa Polskiego na gubernie: augustowską, płocką, kaliską, warszawską, radomską, lubelską. Dodatkowy siódmy okręg obejmował kolej. Każdy z okręgów wojskowych obejmował kilka powiatów cywilnych, w których działali pomocnicy naczelników, będący jednocześnie komendantami straży ziemskiej. Do obowiązków naczelników wojskowych należało przywrócenie porządku prawnego i bezpieczeństwa publicznego. Mieli oni również prawo do prowadzenia śledztw w sprawach politycznych i karania aresztem podejrzanych. V. A. I s t o m i n, *Voennoe položenije v Carstve Pol-*

nazwę: „Okręg miasta Łodzi i okolic”¹⁵. Na naczelnika wojennego Łodzi i okolicy wyznaczono pułkownika Aleksandra von Bremsena¹⁶, który podlegał naczelnikowi kaliskiego okręgu wojennego¹⁷, chociaż miasto leżało w granicach guberni warszawskiej. Prawdopodobnie zadecydowała o tym odległość Łodzi od Warszawy. Bliżej położony Kalisz umożliwiał szybki kontakt z władzami gubernialnymi w trudnych i nagłych sprawach.

W zarządzeniu do wojsk Królestwa Polskiego zaznaczono, że celem powołania okręgu łódzkiego była ochrona *lojalnych wobec rządu mieszkańców zachodniej części guberni warszawskiej, prześladowanych przez powstańców za odmowę przyłączenia się do powstania*¹⁸. Oprócz czuwania nad ogólnym porządkiem w mieście i zabezpieczenia życia i mienia przemysłowców łódzkich, istotnym zadaniem wojsk stacjonujących w mieście było prowadzenie działań wojennych przeciwko działającym w okolicach powstańcom.

Z utworzeniem łódzkiego okręgu została podwojona carska załoga wojskowa w Łodzi. 4 lipca 1863 r. przybyły do miasta: 2 kompanie, 2 działa artylerii polowej z 6 brygady artylerii oraz sotnia kozaków. Według Bremsena taka liczebność wojsk nie była wystarczająca, co skłaniało go do częstych zabiegów u szefa sztabu Minkwitza o powiększenie garnizonu¹⁹.

skom vo vremia miateża 1863 godai jego posledovatel'nye vidoizmenienija. S priloženijem dokumentov, Moskwa 1903, s. 3-4; *Dziennik Ustaw Królestwa Polskiego*, 1866, t. 64, s. 10-19.

¹⁵ *Priказы po vojskam w Carstve Polskom 1863 goda. Vtoroe otdelenije*. 1863, nr 175, nlb; L. Waszkiewicz, op. cit., s. 155.

¹⁶ Bremsen Aleksander – wyzn. ewang, rosyjski Niemiec, z prowincji nadbałtyckich, od 1862 r. – adiutant namiestnika Ludersa, uczestnicząc w komisji wojenno-śledczej w sprawie porucznika Jana Arnholda, podporucznika Śliwickiego i żołnierzy oskarżonych o szerzenie propagandy w wojsku. Za okrucieństwo i bezwzględność mianowany oficerem do specjalnych poruczeń przy komendancie oddziałów gwardii w Warszawie i naczelniku wojennym warszawskiego okręgu baronie Korffie. W styczniu 1863 r. został dowódcą oddziału wysłanego do lasów kampsinoskich dla ścigania młodzieży warszawskiej ukrywającej się przed branką. W tymże roku objął stanowiska naczelnika wojennego okręgu kolei warszawsko-łódzkiej z siedzibą w Skierniewicach. Od czerwca 1863 r., już jako pułkownik, pełnił funkcję pomocnika naczelnika wojennego okręgu kolei warszawsko-wiedeńskiej z siedzibą w Piotrkowie. Od lipca 1863 r. sprawował urząd naczelnika wojennego w Łodzi. Na początku stycznia 1866r. Bremsen dostał dymisję za „łupienie mieszkańców, zbyt jawne gorszące długi i bezprawia służbowe”. J. Kowalski, *Rewolucyjna demokracja rosyjska a powstanie styczniowe*, Warszawa 1949, s. 112; L. Waszkiewicz, op. cit., s. 157; *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce 1863-1888. Zarys historyczny*, pod red. S. Krzemieńskiego, Lwów 1892, s. 93-94.

¹⁷ *Priказы po vojskam w Carstve Polskom 1863 goda. Vtoroe otdelennije*, 1863, nr 175, nlb.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ L. Waszkiewicz, op. cit., s. 157-159. S. Lewicki w opracowaniu poświęconym Łodzi wspomina o całym pułku piechoty przybyłym z Bremsenem, nie podając jednak źródła tej informacji. S. Lewicki, *Kariera miasta Łodzi*, Warszawa 1971, s. 126.

Początkowo okręg miasta Łodzi obejmował tylko Łódź i najbliższe miasta fabryczne wraz z otaczającymi je koloniami i wsiami. W wyniku starań podjętych przez pułkownika Bremsena, pragnącego powiększyć terytorialny zasięg swej władzy, przyłączono do niego Brzeziny, Stryków, Głowno i Tuszyn. W 1864 r. został podporządkowany Bremsenowi cały powiat sieradzki²⁰.

Pułkownik Bremsen, jako naczelnik wojenny, posiadał szerokie kompetencje w sprawach związanych z administrowaniem miasta. Objął on kierownictwo nad policją, magistratem miasta, a także ustanowił dwie komisje wojenne: wojenno-śledczą i wojenno-sądową, które swoją działalność rozpoczęły 30 września 1863 r. Komisje te miały przyspieszyć przewlekłe procedury w sprawach śledczych. Łódzki naczelnik wojenny osobiście brał udział w działalności obu komisji. Szczególnie zwracał uwagę na sprawy zbiegłych żołnierzy narodowości rosyjskiej, którzy dołączyli do powstania, oraz uczestniczył osobiście w egzekucjach²¹, m.in. był obecny przy wykonaniu wyroku na Rosjanach – Timofieju Bogdanowie²² oraz Wasiliju Gordiejewie²³.

Przy pomocy wojska i wprowadzonego systemu wojskowo-policyjnego na ziemiach polskich władzom rosyjskim udało się spacyfikować Królestwo Polskie. Po opanowaniu sytuacji w całym Królestwie Polskim z dniem 1 stycznia 1865 r. przeprowadzono reorganizację zarządu wojskowego. Zmiany te objęły także Łódź, likwidując „okręg łódzki”, urząd naczelnika wojennego Łodzi i okolic oraz komisje wojenne. Dla zarządu wojskowego Łodzi ustanowiono urząd naczelnika miasta²⁴. Od tej pory w Łodzi, w okresie pokojowym, miały być rozlokowane: sztab batalionu pułku piechoty z jedną kompanią, oraz sztab pułku kawalerii z jednym szwadronem (patrz tab. 2). Początkowo były to pododdziały z 6 Głuchowskiego Pułku Dragonów oraz 16 Ładońskiego Pułku Piechoty.

²⁰ L. Waszkiewicz, op. cit., s. 159.

²¹ Ibidem, s. 173, załącznik 1.

²² Timofiej Bogdanow – Rosjanin, uczestnik powstania styczniowego, szeregowy 2 baterii 4 brygady artylerii polowej stacjonującej w Sieradzu. W październiku 1863 r. dostał się do niewoli w okolicach Poddębic, pod wsią Iwonie i skazany na karę śmierci. Został stracony w Łodzi.

²³ Wasilij Gordiejew – Rosjanin, uczestnik powstania styczniowego, kanonier 2 baterii 4 brygady, rozstrzelany w Łodzi w kwietniu 1864 r.

²⁴ L. Waszkiewicz, op. cit., s. 171.

Tabela 2.

Liczebność i rodzaj wojsk stacjonujących w Łodzi według rozporządzenia naczelnika Warszawskiego Okręgu Wojskowego z 1865 r.²⁵

Rodzaj wojsk	Oficerowie sztabowi	Młodszy oficerowie	Urzednicy cywilni	Nizsi ranga (szeregowi żołnierze)
Sztab batalionu	1	1	1	8
Kampania przy sztabie batalionu	-	3	-	125
Sztab pułku kawalerii	1	5	5	117
Szwadron przy sztabie pułku kawalerii	2	6	-	198
Razem*	4	15	6	448

* Do wyżej wymienionych należy dodać żołnierzy zaliczonych do warsztatu nauczycielskiego oraz jednostki ćwiczebnej. Ich liczebność zależała od decyzji naczelnika pułku.

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 1884, nlb.

W 1865 r. w Łodzi na przeszło 40 tys. mieszkańców przypadało około pięciuset żołnierzy rosyjskich²⁶. Władze wojskowe uważały, iż garnizon był „umiarkowany” w swej wielkości odpowiedni do rozmiarów miasta i liczby mieszkańców. Wydaje się jednak, iż wojska rozlokowane w Łodzi na stałe, przyczyniły się do jeszcze trudniejszej sytuacji mieszkaniowej w szybko rozwijającym się przemysłowym mieście, gdyż magistrat miasta usilnie zabiegał w latach 1864-1866 o pozostawienie w Łodzi jedynie sztabu piechoty bądź wybudowanie koszar z funduszy państwa. Jednak te inicjatywy pozostały bez wsparcia ze strony władz centralnych²⁷.

Na początku 1867 r. liczebność wojska zakwaterowanego w Łodzi odbiegała od wcześniej ustalonych norm z 1865 r. Dane kwaterunkowe świadczą, iż w lutym 1867 r. w Łodzi stacjonował: sztab 6 Głuchowskiego Pułku Dragonów ze szwadronem patrolowym oraz sztab batalionu 16 Ładońskiego Pułku Piechoty z dwiema kompaniami. Razem w Łodzi w tym czasie przebywało 600 wojskowych, w tym 7 oficerów sztabowych, 23 podoficerów i 570 szeregowych żołnierzy. W kwietniu tegoż roku ponownie powiększono garnizon łódzki o szwadron 6 Głuchowskiego Pułku Dragonów liczący 150 żołnierzy i 5 oficerów²⁸. W 1869 r.

²⁵ Na rozporządzenie naczelnika sztabu Warszawskiego Okręgu Wojennego powoływał się warszawski generał gubernator w piśmie do naczelnika powiatu łęczyckiego w sprawie dotyczącej wybudowania koszar wojskowych w Łodzi na koszt państwa.

²⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 1884, nlb.

²⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 1884, nlb.

²⁸ W lutym 1869 r. w Łodzi stacjonował sztab 6 Głuchowskiego Pułku Dragonów ze szwadronem (493 wojskowych) oraz sztab batalionu Ładońskiego Pułku Piechoty z dwiema kompaniami (140 wojskowych). APŁ, AmŁ., sygn. 1878, nlb.

powrócono do stanu liczbowego, z niewielką różnicą (33 osoby), z 1867 r. W Łodzi na kwaterach pozostawał sztab 6 Głuchowskiego Pułku Dragonów ze szwadronem (140 wojskowych) oraz sztab batalionu Ładożskiego Pułku Piechoty z dwiema kompaniami (493 wojskowych)²⁹.

W latach 1867-1874, w związku z reorganizacją Ministerstwa Wojny i szukaniem oszczędności w wydatkach, obowiązywał rozkaz zakazujący zmian dyslokacji oddziałów rosyjskich w całym Imperium, obejmując w tym Warszawski Okręg Wojskowy³⁰. Zakaz ten dotyczył przemieszczenia jednostek wojskowych z okręgu do okręgu, natomiast praktykowano przemieszczenie wewnątrz okręgu, czego przykładem była Łódź w latach 1867-1874, gdzie liczebność żołnierzy stale wzrastała.

Dyslokacja wojsk w tym czasie była podporządkowana planom wojennym sztabu rosyjskiego, który zakładał walkę z koalicją Niemiec i Austro-Węgier na terenie Królestwa Polskiego. Plan ten przewidywał wycofanie się wojsk rosyjskich w przypadku wybuchu konfliktu zbrojnego do twierdz: Modlin (przemianowany przez Rosjan na Nowogieorgiewsk), Warszawa i Dęblin (Iwangorod)³¹. Łódź w tych planach nie odgrywała większej roli, nie będąc miastem-twierdzą i leżąc 96 wiorst³² od niemieckiej granicy³³. W razie wybuchu wojny szybkie wycofanie się jednostek z garnizonu łódzkiego na wschód, do Warszawy umożliwiała funkcjonująca od listopada 1865 r. kolej łącząca Łódź z Koluszkami, a następnie z koleją Warszawsko-Wiedeńską.

Pod koniec 1874 r. do Łodzi przeniesiono sztab 37 Jekaterynburskiego Pułku Piechoty³⁴, którego oddziały już w okresie powstania przebywały w Łodzi³⁵. Początkowo bataliony i kompanie skierowano do okolicznych osad³⁶, skąd częściami były przenoszone do miasta, być może z powodu przygotowywania

²⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 363, k. 121.

³⁰ Zakaz ten był wprowadzony przez generał-adiutanta Fiodora Heidenę.

³¹ M. K u l i k, *Generalowie i wyżsi oficerowie armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego i miejsce wśród nich Polaków (1865-1914)*, Siedlce 2004, s. 68 (praca doktorska napisana w Akademii Podlaskiej).

³² Wiorsta – rosyjska miara długości, odpowiadająca 1,06 km.

³³ *Алфавитный список населенных мест pietrkovskoj gubernii sostavlennyj w 1899-1900 godach*, Pietrkov 1900, s. 515.

³⁴ Sztab pułku mieścił się przy ul. Konstantynowskiej pod numerem 320.

³⁵ W.I. Marinow podaje, iż w latach 1864-1874 pułk ten stacjonował w Sieradzu, Łowiczu oraz Częstochowie. W *Pamiętnoj Kniżkie Pietrkovskoj Gubernii na 1898 god*, w opisie powstania cerkwi garnizonowej zaznaczono: *Na przestrzeni 30 letniego stacjonowania w mieście pułku (37 Jekaterynburskiego Pułku Piechoty – H.K.) ludność miejscowa żyła się z tą jednostką wojskową*. A więc pododdziały 37 Jekaterynburskiego Pułku Piechoty mogły już przybywać w mieście od 1868 r. *Pamiętnaja Kniżka Pietrkovskoj Gubernii na 1898 god*, Pietrkov 1899, s. 351.

³⁶ V.I. M a r i n o v, op. cit., s. 97.

przez komisję kwaterunkową koszar lub lokali zastępczych dla żołnierzy, ponieważ do tej pory nie stacjonowało w mieście więcej niż kilkuset żołnierzy. Większą część 37 Jekaterynburskiego Pułku Piechoty przeniesiono do Łodzi w 1876 r. wraz ze sztabem 5 baterii 10 brygady artylerii³⁷. W ramach obydwu jednostek w Łodzi znajdowało się w sumie 43 oficerów oraz 1095 żołnierzy³⁸, a więc garnizon wojskowy został podwojony w porównaniu z dotychczasowym stanem.

W okresie 1876-1884 w Łodzi zakwaterowane, na stałe bądź czasowo, pozostawały: 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty³⁹, 1, 3, 5 baterie 10 brygady artylerii, batalion 77 Rezerwowego Pułku Piechoty, oraz 5, 6 sotnia 5 Dońskiego Pułku Kozaków. Dodatkowe oddziały wojskowe przybyły do miasta w: 1886 r. – bateria 10 brygady artylerii (przybyła z Łowicza) oraz 10 bateria konna (ze Zduńskiej Woli)⁴⁰, 1887 r. – 9 brygada konno-artyleryjska⁴¹ i 1889 r. – sotnia 5 Dońskiego Pułku Kozaków. Zmiany załóg wojskowych w mieście zależały od wielu czynników związanych z całym systemem obronnym Rosji, regularnymi szkoleniami, ćwiczeniami w terenie oraz manewrami, nawet poza granicami Królestwa Polskiego, które miały utrzymywać wojsko w stanie gotowości bojowej.

Do przyczyn związanych z powiększeniem liczebności garnizonu łódzkiego należy zaliczyć rozwój ekonomiczny miasta oraz towarzyszący mu wzrost demograficzny⁴². Łódź jako miasto przemysłowe, po uwłaszczeniu chłopów, stała się jednym z głównych ośrodków miejskich, w którym pracę znalazła rzesza włościan, zasilając szeregi formującej się klasy robotniczej. Wzrost liczby robotników w stosunku do ogółu mieszkańców miasta zadecydował o powiększeniu garnizonu wojskowego. Jednostki kwaterujące w mieście były gwarantem spokoju i bezpieczeństwa, miały być też przygotowane do tego, by w każdej chwili zapobiec sytuacjom podobnym do tych z 1861 r. – tzw. „buntu robotników”. Istotną przyczyną była także nieufność rządu carskiego do ludności miej-

³⁷ Sztab 5 baterii 10 brygady artylerii mieścił się przy ul. Piotrkowskiej 544.

³⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 2346.

³⁹ Z wyjątkiem przełomu 1877/1878 r., kiedy 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty od września 1877 r. do września 1878 r. stacjonował w Brześciu Litewskim. W tym czasie w Łodzi rozlokowano batalion 77 Rezerwowego Pułku Piechoty oraz 1, 3, 5 baterie 10 brygady artylerii. *Priказы по Варшавскому Voennomu Okrugu*, 1877, nr 144; 1878, nr 134.

⁴⁰ *Varšavski Voennyj Okrug pod komandoj generala-adiutanta generala ot kawalerii I.V. Hurki. 1883-1893*, Warszawa 1893, priloženije nr 1, s. 3.

⁴¹ *Pamiatnaja Kniška Pietrkovskoj Gubernii na 1887 god*, Pietrkov 1888, s. 120; *Pamiatnaja Kniška Pietrkovskoj Gubernii na 1891 god*, Pietrkov 1892, s. 109.

⁴² Dyslokacja pokojowa garnizonów rosyjskich, oraz obozy ćwiczeń, planowanie linii obrony, przebieg mobilizacji i samych działań wojennych zależała od gęstości zaludnienia poszczególnych guberni, miast oraz osad Królestwa Polskiego. A. D o b r o Ń s k i, op. cit., s. 47.

scowej, związana z okresem powstania styczniowego. Za przyczynę nie związaną z warunkami lokalnymi można uważać fakt, iż władze rosyjskie przywiązywały dużą wagę do rozlokowywania wojsk w Królestwie, aby zbytnio nie obciążać powinnością kwaterunkową rdzennych mieszkańców Imperium – Rosjan. Świadczą o tym dane statystyczne, według których w Królestwie Polskim, w 1884 r. stacjonowała największa liczba batalionów – 165 w stosunku do innych okręgów wojennych Cesarstwa (patrz tab. 3), mimo że plany wojenne przewidywały w momencie wybuchu wojny wycofywanie za Wisłę jednostek rosyjskich.

Tabela 3.

Liczba batalionów i dział w 1884 r. (według okręgów)

Okręg	Liczba batalionów	Liczba dział (armat)
Warszawski	165	240
Wileński	159	252
Kaukaski	130	220
Moskiewski	112	222
Petersburski	105	172
Wschodnio-Syberyjski	16	-
Omski	12	32
Finlandzki	33	24

Źródło: J.M. Raščukin, *Formirovanije i dejatelnost' vojennyh okrugov v sistemie gosudarstvennoj vlasti Rossii: na materialach Vostočnoj Sibiri*, Irkutsk 2003 (www.mion.isu.ru/pub/rasp/).

Pod koniec XIX wieku w całym Imperium Rosyjskim wojsko, oprócz obrony granic państwa, służyło jako siła policyjna wykorzystywana do tłumienia wystąpień, strajków i demonstracji⁴³. Zjawisko to występowało również w Królestwie Polskim, m.in. w Łodzi. Wojska stacjonujące w mieście uczestniczyły w tłumieniu manifestacji 1 maja 1892 r. – pierwszego na ziemiach polskich strajku powszechnego robotników⁴⁴. Przeciw wystąpieniom robotniczym wysyłano stacjonujące w mieście: 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty (16 kompanii) – pod dowództwem pułkownika Rafała Flejszera, 10 brygadę artylerii (8 baterii) pod

⁴³ P. A. Zajončkovskij, *Samoderżawije i russkaja armija na rubeże XIX-XX stoletij. 1881-1903*, Moskwa 1973, s. 33-35.

⁴⁴ Patrz więcej: „*Bunt łódzki*” 1892 roku. *Studia z dziejów wielkiego konfliktu społecznego*, pod red. P. Samusia, Łódź 1993; M. Banderka, *Dokumenty buntu łódzkiego 1892 roku*, „Rocznik Łódzki”, t. 31, 1982.

dowództwem generała Nikitina⁴⁵. Za zgodą warszawskiego generał-gubernatora Josifa Hurko wzmocniono garnizon wojskowy o 6 sotnię 5 Dońskiego Pułku Kozaków, przybyłą z Sieradza, którą dowodził Piotr Artamonow. Komendant miasta generał-major Nikitin⁴⁶ otrzymał rozkaz „nabojew nie żalet”⁴⁷. W wyniku użycia broni przez wojsko 5 osób zginęło (w tym jedna kobieta), a 300 zostało rannych⁴⁸.

Za pomocą szabel i broni palnej wojsku, którym osobiście dowodził gubernator piotrkowski, udało się zapanować nad rozwijającym się ruchem robotniczym. Decyzja władz centralnych o użyciu broni palnej wobec łódzkich robotników wynikała wciąż z żywego jeszcze w oczach władz carskich widma „polskiego buntu”.

Poruszając problematykę armii rosyjskiej należy przyrzeć się jej narodowościowej strukturze. Zmiany w wojsku rosyjskim zapoczątkowane w latach sześćdziesiątych przez Dymitra Milutina dotknęły m.in. i tej kwestii. Szczególną uwagę zwrócono na jednostki stacjonujące w Warszawskim Okręgu Wojskowym⁴⁹. Program reform wojskowych nakreślony przez nacjonalistycznie ukierunkowanego Milutina opierał się na wykorzystaniu przewagi w wojsku elementu rosyjskiego, za pomocą którego inne narodowości, jeśli nie dostatecznie zostaną poddane rusyfikacji, to przynajmniej będą pod zdecydowanym wpływem Rosjan. Realizacja tego postanowienia miała przebiegać za pośrednictwem rozsyłania powołanych do wojska rekrutów do różnych jednostek, których dyslokacja miała być precyzyjnie zaplanowana. Jednostki z większą liczebnością rekrutów narodowości polskiej kierowano do centralnych guberni Imperium, a nie do guberni zachodnich i Królestwa Polskiego. Według ministra wojny, armia

⁴⁵ *Priказы Vojskam Voennogo Varšavskogo Okruga*, 1892, nr 130; *Pamiatnaja Kniżka Petrkovskoj Gubernii na 1896 god*, Petrkow 1896, s. 256; *Obzor Petrkovskoj Gubernii 1896 god*, Petrkow 1897, s. 50.

⁴⁶ Komendantem miasta zawsze mianowano osobę wyższą stanowiskiem, bądź wyższą stopniem w hierarchii wojskowej. W 1882 r. na komendanta garnizonu wyznaczono dowódcę 10 brygady artylerii generał-majora Cejmerna. W latach 1890-1892 funkcję ten pełnili: dowódca 10 brygady artylerii generał-major Nikitin oraz dowódca brygady 10 Dywizji Piechoty generał-major Michiejew. *Priказы po Varšavskomu Voennomu Okrugu 1883, nr 64*.

⁴⁷ S. L e w i e k i, op. cit., s. 186.

⁴⁸ Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Federacji (dalej GARF), f. 110, op. 24, d. 2901, k. 5.

⁴⁹ W 1869 r. naczelnik Warszawskiego Okręgu Żandarmerii generał-major Płaton Fredericks w rocznym sprawozdaniu dla III Oddziału Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii zwracał uwagę na wysoki procent oficerów polskiego pochodzenia stacjonujących w Królestwie Polskim. Niektórzy z nich zajmowali wpływowe stanowiska – dowódców pułków, batalionów, pułkowych adiutantów i in. *Przegląd polityczny Królestwa Polskiego za 1869 rok, [w:] Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867-1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999, s. 156.

powinna stać się tą instytucją, gdzie miał przebiegać proces „przetopienia nacji”⁵⁰. Reguła terytorialno-mieszanego systemu uzupełnienia szeregów armii rosyjskiej obowiązywała, zgodnie z dyrektywami Petersburga, również w jednostkach wojskowych zakwaterowanych w Łodzi. Na skład narodowościowy garnizonu łódzkiego bez wątpienia miały wpływ dyrektywy z lat 1887 i 1888. Rozporządzenie Ministerstwa Wojny z 7/19 sierpnia 1887 r. zabraniało przyjmowania w Warszawskim Okręgu Wojskowym na wszelkie posady kancelaryjne Polaków i Żydów⁵¹. Druga z kolei dyrektywa, z 24 maja 1888 r., nie zezwalała władzom wojskowym na powoływanie Polaków oraz żonatych z katoliczkami do odbywania służby w Królestwie Polskim⁵². Przestrzegano ścisłej zasady, aby rekruci powołani w Królestwie Polskim nie trafiali do formacji Warszawskiego Okręgu Wojskowego, a jeśli już, to w jak najmniejszej liczbie⁵³.

Na ogół kompletowanie jednostek wojskowych przebiegało według schematu – 75% – Rosjanie (w tym Ukraińcy i Białorusini), pozostałe 25% – inne narodowości⁵⁴. Powszechny spis ludności z 1897 r. wykazał, że w Królestwie Polskim stacjonowało 239 364 wojskowych. W tym w Warszawie z przedmieściami było 40 tys. wojskowych (16,7% całości), w Łodzi natomiast stacjonował garnizon liczący 4167 żołnierzy, co stanowiło 1,7% wszystkich wojsk Warszawskiego Okręgu Wojskowego⁵⁵. Wojsko stacjonujące w mieście miało wielonarodowy skład oficerski⁵⁶, a także szeregowych żołnierzy, z przewagą osób narodowości rosyjskiej. Dane ze spisu pozwalają szczegółowo przeanalizować skład narodowościowy wojsk. I tak, garnizon łódzki, według kategorii narodowościowej, składał się głównie z Rosjan, ponieważ stanowili oni 73% całej załogi (3 070 osób). Na resztę składali się: Ukraińcy – 6,8% (283 osoby), Żydzi – 6,8% (285 osób), Niemcy – 3,9% (164 osoby), Polacy – 2,2% (93 osoby), Tatarzy – 2% (86 osób), Mołdawianie – 1,2% (49 osób), Białorusini – 0,5%

⁵⁰D. B a j r a u, *Impieria i jego armia* (www.gensztab.ru/beirau.htm).

⁵¹Na ten dokument powoływano się w sprawozdaniach żandarmerii. GARF, f. 110, op. 24, d. 3516, k. 1-9; S. W i e c h, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866-1896)*, Kielce 2002, s. 336.

⁵²L. G o r i z o n t o v, *Paradoksy impierskiej polityki: polaki w Rossii i russkije w Polše*, Moskwa 1999, s. 224-237 (priloženije 2.); S. W i e c h, op. cit., s. 336.

⁵³Po powstaniu styczniowym, z pierwszych trzech przeprowadzonych poborów, nikogo nie zostawiono w Królestwie. Dopiero w 1868 r. pozostawiono tu 1202 rekrutów, co stanowiło 11% ogółu poboru. Ten wskaźnik utrzymywał się w następnych latach.

⁵⁴P. A. Z a j o n ċ k o v s k i j, op. cit., s. 119.

⁵⁵*Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897. Petrkovskaja gubernija*, pod red. N. A. Trojnickogo, Peterburg 1903, t. 56, s. 204-205.

⁵⁶Zgodnie z zarządzeniem ministerstwa wojny stanowiska oficerskie przez Polaków mogły być zajmowane tylko w 20% wakatów. Pozostałe wolne stanowiska oficerskie obligatoryjnie należało udostępnić Rosjanom.

(22 osoby), na inne narodowości przypada – 2,8% (115 osób). W Łodzi wojskowi pochodzenia rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego – razem licząc, stanowili blisko 80%, a więc wskaźnik ten odpowiadał wymaganiom stawianym przez władze centralne.

Ustalony podział narodowościowy obowiązywał i po zmianach, jakie nastąpiły w garnizonie łódzkim po wybuchu, w 1904 r. na Dalekim Wschodzie, wojny rosyjsko-japońskiej. Przypadający na okres wojny początek ruchu rewolucyjnego zmienił liczebność i dotychczasowy skład wojsk kwaterujących w Łodzi. 15/28 kwietnia 1904 r. na prośbę gubernatora piotrkowskiego, Konstantyna Millera, do Łodzi wysłano 2 sotnie kozaków, w zastępstwie 37 Jekaterynburskiego Pułku, skierowanego na letni obóz poza miasto⁵⁷. Kozacy patrolowali Łódź oraz sąsiadujące z nią fabryczne osady powiatu łódzkiego, wypełniając uzgodnione wcześniej z naczelnikiem wojennym powiatu łódzkiego rozporządzenia policmajstra m. Łodzi⁵⁸.

W 1904 r. z szeregow 37 Jekaterynburskiego Pułku na front odesłano 35 oficerów oraz 1134 żołnierzy, chociaż formalnie pułk w wojnie z Japonią nie uczestniczył⁵⁹. W związku z niespokojną sytuacją w Łodzi do wojsk pozostających w mieście w okresie dwóch miesięcy styczeń-luty 1905 r. dołączyły: trzy bataliony 38 Tobolskiego Pułku Piechoty, dwa bataliony 39 Tamskiego Pułku Piechoty, cztery bataliony 21 Muromskiego Pułku Piechoty, dwa bataliony 22 Nizegorodskiego Pułku Piechoty, dwie kompanie 24 Symbirskiego Pułku Piechoty, dwa szwadrony 54 Nowomirgorodskiego Pułku Dragonów, trzy sotnie 5 oraz trzy sotnie 6 Pułku Kozaków Dońskich. W sumie 3100 bagnatów i 670 szabel⁶⁰ (tab. 4).

⁵⁷ *Narastanie rewolucji w Królestwie Polskim w latach 1900-1914*, oprac. H. Rappaport, Warszawa 1960, s. 505-506.

⁵⁸ Od 1864 r. urząd naczelnika wojennego funkcjonował na szczeblu gubernialnym. Po wprowadzeniu obowiązku powszechnej służby wojskowej urząd ten ustanowiono w każdym powiecie, a więc i w Łodzi, która była ośrodkiem miejskim skupiającym wszystkie władze powiatu łódzkiego. Urząd naczelnika wojennego w Łodzi powołano z dniem 1 października 1974 r. Do obowiązków tej instytucji należało przygotowanie sprawozdań o zwolnionych i przeniesionych w stan spoczynku wojskowych, a także pobór do wojska. N.P. J e r o š k i n, *Očerki istorii gosudarstvennych učreždenij dorevolucionnoj Rossii*, Moskwa 1960, s. 318; APŁ, Policmajstra miasta Łodzi (dalej Policm.mŁ), sygn. 608, nłb.

⁵⁹ V.I. M a r i n o v, op. cit., s. 110; V.N. Z e m c o v, V.A. L a p i n, *Jekaterinburg w mundirze. Formiennaja odežda v istorii Jekaterinburga XVIII – načala XX w.*, Jekaterinburg 1992, s. 185.

⁶⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2494, k. 72; S. L e w i c k i, op. cit., s. 204-205; A. R ż e w s k i, *Szlakami walki i buntu. Wspomnienia z walk rewolucyjnych z trójzaborcami*, Łódź 1936, s. 15.

Tabela 4.

Jednostki wojskowe znajdujące się w Łodzi w 1905 roku

Lp.	Nazwa jednostek wojskowych	Czas przebywania w mieście	Ilość pododdziałów (osób)
1.	5 Doński Pułk Kozaków	7 stycznia – sierpień	2 sotnie
2.	38 Tobolski Pułk Piechoty	15 stycznia – 18 maja	3 bataliony
3.	39 Tamski Pułk Piechoty	15 stycznia – 17 maja	2 bataliony
4.	54 Nowomirgorodzki Pułk Dragonów	15 stycznia – 6 marca	2 szwadrony
5.	21 Muromski Pułk Piechoty	18 stycznia – 4 maja	4 bataliony
6.	22 Nizegorodzki Pułk Piechoty	19 stycznia – 1 maja	2 bataliony
7.	24 Symbirski Pułk Piechoty	30 stycznia – 5 maja	2 kompanie
8.	6 Doński Pułk Kozaków	stycznia – luty	3 sotni
9.	54 Nowomirgorodzki Pułk Dragonów	15 kwietnia – 28 marca	4 szwadrony
10.	3 Uralski Pułk Kozaków	5 maja – 24 września	5 sotni
11.	39 Tamski Pułk Piechoty	2 maja – 24 czerwca	pułk
12.	38 Tobolski Pułk Piechoty	2 maja – 26 czerwca	16 kompanii
13.	43 Perejasławski Pułk Dragonów	18 maja – 29 sierpnia	6 szwadronów
14.	40 Koływanski Pułk Piechoty	11 czerwca – 15 lipca	2 bataliony
15.	14 Ołoniecki Pułk Piechoty	15 czerwca – 5 października	pułk
16.	15 Szlisselburski Pułk Piechoty	14 czerwca – 21 września	1446 osób
17.	53 Nowoarchangielski Pułk Dragonów	19 czerwca – 28 sierpnia	pułk
18.	62 Suzdalski Pułk Piechoty	21 lipca – 20 września	1190 osób
19.	31 Aleksopolski Pułk Piechoty	25 lipca – 4 października	2 bataliony
20.	32 Kriemieńczucki Pułk Piechoty	25 czerwca – 18 września	1595 osób
21.	44 Tatarski Pułk Piechoty	28 sierpnia – 4 października	Brak danych
22.	48 Ukraiński Pułk Dragonów	29 sierpnia –	Brak danych

Źródło: APL, AmŁ, sygn. 8385, nlb., sygn. 8383, nlb.; Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Kancelaria Generał Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 2494, k. 72.

Przebywające w mieście wojska nadal nie zapewniały bezpieczeństwa ani administracji rosyjskiej, ani przemysłowcom łódzkim. Dla ułatwienia wojsku i policji kontroli nad miastem, na wniosek generała Czertkowa, z dniem 21 lutego 1905 r. w Łodzi wprowadzono „stan wzmocnionej ochrony”⁶¹. Dla wyegzekwowania zarządzeń administracyjnych władze miasta wsparto dodatkowymi jednostkami wojskowymi (4 szwadrony 54 Nowomirgorodzkiego Pułku Drago-

⁶¹ Stan wzmocnionej ochrony wprowadzono również w Warszawie oraz w guberniach warszawskiej i piotrkowskiej. AGAD, KGGW, sygn. 2488, k. 45, 46.

nów⁶²). Przysłane jednostki w obawie przed mającym się rozpocząć 6 kwietnia strajkiem powszechnym skierowano do ochrony gmachów państwowych, poczty, prawosławnych cerkwi, itp.⁶³.

W maju wycofano większość pododdziałów z Tobolskiego, Tamskiego, Murromskiego, Nizegorodzkiego Pułków Piechoty, Nowomirgorodzkiego Pułku Dragonów oraz 5 i 6 Pułków Kozaków Dońskich, zastępując je 3 Uralskim Pułkiem Kozaków (tab. 4), licząc, iż wojska kozackie szybkie w przemieszczaniu się i znane ze swojego okrucieństwa będą skuteczniejsze w przywróceniu porządku w mieście.

W maju na prośbę przemysłowców i administracji carskiej warszawski generał-gubernator skierował do miasta ponownie dwa pułki – 39 Tamski Pułk Piechoty oraz 38 Tobolski Pułk Piechoty⁶⁴ (tab. 4), które miały nie dopuścić do pogorszenia sytuacji w mieście, a w razie potrzeby zapobiec wystąpieniom mieszkańców. Dodatkowo przybyło 6 szwadronów Perejasłowskiego Pułku Dragonów oraz 5 sotni 3 Uralskiego Pułku Kozaków⁶⁵. Garnizonem łódzkim dowodził generał-major Mikołaj Eksten⁶⁶.

Dysponując taką ilością wojsk władze wojskowe nie zdołały zahamować narastającej fali rewolucyjnej. Mimo, iż w dniach 11-25 czerwca przybyły do Łodzi następne jednostki: 2 bataliony 40 Koływanskiego Pułku Piechoty, 14 Ołonecki Pułk Piechoty, 15 Szlissenburski Pułk Piechoty (1446 osób), 32 Kriemienczucki Pułk Piechoty (1595 osób) oraz 53 Nowoarchangielski Pułk Dragonów (tab. 4), powstanie czerwcowe zaskoczyło swym rozmachem władze carskie⁶⁷. Podjęcie dalszych skutecznych działań administracyjno-wojskowych władze cywilne widziały tylko we wprowadzeniu „stanu wojennego”. Na wniosek gubernatora piotrkowskiego Arcimowicza warszawski generał-gubernator Maksimowicz wysłał depezę do ministra spraw wewnętrznych z prośbą o niezwłoczne wprowadzenie tego środka, jedynie mogącego utrzymać porządek w tym ośrodku robotniczym⁶⁸.

⁶² P. K o r z e c, *Walki rewolucyjne w Łodzi i okręgu łódzkim w latach 1905-1907*, Warszawa 1956, s. 123.

⁶³ APŁ, Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego (dalej KGP), sygn. 1513, k. 30-34; P. K o r z e c, *Walki rewolucyjne w Łodzi...*, s. 122.

⁶⁴ 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty, 38 Tobolski Pułk Piechoty oraz 39 Tamski Pułk Piechoty wchodziły w skład 10 Dywizji Piechoty.

⁶⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2496, k. 111.

⁶⁶ APŁ, KGP, sygn. 1513, k. 111; P. K o r z e c, *Walki rewolucyjne w Łodzi...*, s. 131.

⁶⁷ Na temat powstania czerwcowego w Łodzi patrz: P. K o r z e c, *Powstanie czerwcowe w Łodzi*, [w:] *Rok 1905 na ziemiach polskich*, praca zbior. pod red. Krauzy B., Warszawa 1955.

⁶⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2568, k. 1-2, 6.

Stan wojenny w Łodzi i powiecie łódzkim wprowadzony został dekretem Mikołaja II 12/24 czerwca 1905 r.⁶⁹. Na mocy tego dekretu (...) *generał-gubernatorowi warszawskiemu nadano uprawnienia władzy wojskowej oraz specjalne uprawnienia i obowiązki cywilnych władz administracyjnych w sprawach ochrony porządku państwowego i spokoju publicznego*⁷⁰. Dodatkowo generał-gubernator miał prawo przekazywać przysługujące mu uprawnienia osobie specjalnie do tego wyznaczonej⁷¹. Na tymczasowego generał-gubernatora Łodzi i powiatu łódzkiego mianowano generał-porucznika Shutlewortha, dotychczasowego dowódcę 1 Korpusu Kawalerii⁷². Miał on do swojej dyspozycji załogę składającą się z 18 batalionów piechoty, 9 szwadronów kawalerii i 4 sotni kozackich, liczącą łącznie 8500 żołnierzy. Były to następujące jednostki wojskowe: 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty, 40 Koływański Pułk Piechoty, 14 Ołoniecki Pułk Piechoty (odkomenderowany z Łomży), 62 Suzdalski Pułk Piechoty (przybyły 21 lipca), 2 bataliony 31 Aleksopolskiego Pułku Piechoty (odkomenderowany z Pułtusza 25 lipca), 44 Tatarski Pułk Dragonów (odkomenderowany z Rypina 28 sierpnia), 48 Ukraiński Pułk Dragonów oraz 4 sotnie 5 Dońskiego Pułku Kozaków przybyłe 19 sierpnia⁷³.

Okres rządów gen. Shutlewortha od czerwca do początku października był czasem uspokojenia się wystąpień rewolucyjnych. Wobec takiego stanu rzeczy zdecydowano się na zmniejszenie garnizonu, a mianowicie odwołano we wrześniu z Łodzi – 14 Ołoniecki Pułk Piechoty, 2 bataliony 31 Aleksopolskiego Pułku Piechoty oraz 48 Ukraiński Pułk Dragonów. W Łodzi pozostało dla ochrony 12 batalionów piechoty, 5 szwadronów kawalerii i 4 sotnie kozaków, a więc około 6 tys. ludzi⁷⁴.

Przebywającym w mieście jednostkom udało się na krótko opanować sytuację. Już od początku października 1905 r. ruch strajkowy w Łodzi i okolicach ponownie przybierał na sile. 9 października tegoż roku dowódca 10 Dywizji Piechoty generał-porucznik Mikołaj Szatiłow przejął pod swoją „opiekę” od ge-

⁶⁹ Łódź była pierwszym miastem w Królestwie, które objęte zostało stanem wojennym. Stan wojenny we wszystkich 10 guberniach Królestwa Polskiego został wprowadzony na wniosek G. Skałona. Rozporządzenie w tej kwestii car podpisał 11 listopada 1905 r.

⁷⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2496, k. 98; *Źródła do dziejów rewolucji 1905-1907 w okręgu łódzkim*, Warszawa 1958, t. 1, cz. 2, s. 242-243; „Tydzień” 1905, nr 27, s. 2.

⁷¹ AGAD, KGGW, sygn. 2496, k. 98.

⁷² AGAD, KGGW, sygn. 2496, k. 187; *Źródła do dziejów rewolucji 1905-1907 w okręgu łódzkim*, t. 1, cz. 2, s. 244-245; A. P r ó c h n i k, *Rządy Wielkorządców łódzkich generałów Shutlewortha i Szatiłowa. Stan wojenny w Łodzi w 1905 roku*, „Rocznik Łódzki”, t. 3, s. 332; „Tydzień” 1905, nr 27, s. 2.

⁷³ A. P r ó c h n i k, op. cit., s. 331.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 343.

nerał-porucznika Shutlewortha miasto i powiat łódzki⁷⁵. 10 listopada 1905 r. kompetencje generała-porucznika Szatilowa rozszerzono na całą gubernię piotrkowską⁷⁶. Dla podtrzymania porządku terytorium guberni podzielono ją na 4 okręgi wojskowe: łódzki (obejmował powiaty rawski, brzeziński, łódzki oraz łaski), piotrkowski (powiaty piotrkowski, noworadomski), częstochowski (powiat częstochowski) oraz sosnowiecki (powiat będziński). Naczelnikom rejonów wojskowych podlegały wszystkie wojska znajdujące się na tym terenie, w gestii których leżało utrzymywanie porządku i spokoju. W przypadku otrzymania od władz cywilnych wiadomości o trudnościach dowódcy garnizonów i oddziałów, nie czekając na rozkazy tymczasowego generał-gubernatora, sami podejmowali środki zmierzające do szybkiego opanowania sytuacji⁷⁷.

Na czele łódzkiego okręgu wojskowego stał generał-major Dubrow⁷⁸, mający do dyspozycji początkowo 6 tys. żołnierzy. Jednak z czasem liczebność wojsk garnizonu łódzkiego zmniejszyła się i w marcu 1906 r. wynosiła 4967 żołnierzy (4397 żołnierzy piechoty oraz 570 kawalerzystów). Dla usprawnienia wykonywania rozkazów i zadań specjalnych przez jednostki wojskowe w marcu 1906 r. dokonano podziału terytorialnego Łodzi na 4 rejony⁷⁹, w których zakwaterowano następujące oddziały: 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty, 40 Koływanski Pułk Piechoty, 62 Suzdalski Pułk Piechoty, 16 Głuchowski Pułk Dragonów, 4 sotnie 5 Dońskiego Pułku Kozaków (tab. 5). We wrześniu 1906 r. w miejsce pułku Suzdalskiego do Łodzi przybył z Białegostoku 61 Władimirski Pułk Piechoty oraz 2 szwadrony 48 Ukraińskiego Pułku Kozaków⁸⁰.

Tabela 5.

Jednostki wojskowe stacjonujące w Łodzi w marcu 1906 r.

Rejon	Jednostki wojskowe	Liczebność (osób)
I	40 Koływanski Pułk Piechoty 16 Głuchowski Pułk Dragonów	308
II	40 Koływanski Pułk Piechoty, 2 sotnie 5 Dońskiego Pułku Kozaków	1562

⁷⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2568, k. 54; *Prikazanija vojskam Varšavskogo Voennogo Okruga*, 1905, nr 278; *Źródła do dziejów rewolucji 1905-1907...*, t. I, cz. 2, s. 384.

⁷⁶ K. B a d z i a k, P. S a m u ś, *Rewolucja 1905-1907 w Łodzi. Kronika wydarzeń*, Łódź 1995, s. 31.

⁷⁷ *Źródła do dziejów rewolucji 1905-1907...*, t. I, cz. 2, s. 620.

⁷⁸ APŁ., Tymczasowy Generał Gubernator (dalej TGG), sygn. 118.

⁷⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2496, k. 111.

⁸⁰ *Źródła do dziejów rewolucji 1905-1907 w okręgu łódzkim*, t. II, wyd. P. Korzec, Warszawa 1964, s. 379.

III	37 Jekaterynburski Pułk Piechoty, 2 sotnie 5 Dońskiego Pułku Kozaków	1556
IV	62 Suzdański Pułk Piechoty	1541
Razem		4967

Źródło: APŁ, AmŁ., sygn. 2886.

Liczebność i skład wojsk w Łodzi, w latach 1905-1907, często zmieniały się i zależały od rozwoju ruchu strajkowego i wystąpień robotników. Sprawozdania urzędowe z tych lat i późniejsze do 1909 r., dotyczące wojska, wykazywały, że na stałe w tym okresie do Łodzi przypisane były: dwa pułki piechoty – 37 Jekaterynburski Pułk Piechoty, 40 Koływanski Pułk Piechoty, 3 sotnie 5 Dońskiego Pułku Kozaków⁸¹ oraz 4 bataliony 10 brygady artylerii⁸².

7/19 września 1907 r. decyzją generał-gubernatora warszawskiego Georgia Skałona Łódź z powiatami łódzkim i łaskim wyłączone zostały spod dowództwa piotrkowskiego tymczasowego generał-gubernatora i przyłączone do kaliskiego wojennego generał-gubernatorstwa⁸³. Wówczas urząd tymczasowego generał-gubernatora kaliskiego pełnił dowódca 2 brygady 5. Dywizji Kawalerii generał-major Mikołaj Kaznakow, który gorliwie wykonywał polecenia władz, dotyczące walki z ruchem rewolucyjnym w guberni kaliskiej. W ten sposób liczono, że zaprowadzi i utrzyma porządek w Łodzi⁸⁴. Okres rządów w Łodzi generała Kaznakowa, nazwanych „krwawymi”, trwał do 22 czerwca/5 lipca 1909 r., kiedy to zniesiono stan wojenny w guberni piotrkowskiej, wprowadzając w jego miejsce stan ochrony nadzwyczajnej. Wraz ze zniesieniem stanu wojennego w grudniu tegoż roku ze stanowiska odwołano Kaznakowa⁸⁵.

Użycie olbrzymich sił wojskowych dla tłumienia ruchu rewolucyjnego w Rosji, jak i w Królestwie Polskim, w latach 1905-1907 zaowocowało uspokojeniem sytuacji wewnętrznej. Władze cywilne coraz rzadziej zwracały się o po-

⁸¹ W 1909 r. oddziały z 5 Dońskiego Pułku Kozaków zostały zastąpione 3 Uralskim Pułkiem Kozaków. APŁ, TGG, sygn. 44, 48, *Pamiętna Książka Piotrkowskiej Gubernii na 1909 god.* Petrkow 1910.

⁸² APŁ, TGG, sygn. 23; AmŁ., sygn. 8391; „Rozwój” 1906, nr 163, s. 3; nr 195, s. 3; *Pamiętna Książka Piotrkowskiej Gubernii na 1907 god.* Petrkow 1908, s. 116.

⁸³ K. B a d z i a k, P. S a m u ś, op. cit., s. 98.

⁸⁴ APŁ, TGG, sygn. 15a.

⁸⁵ Po ustąpieniu Kaznakowa ze stanowiska tymczasowego generał-gubernatora i zniesieniu stanu nadzwyczajnej ochrony kręgi przemysłowców łódzkich zabiegali w Petersburgu o utworzenie w Łodzi tzw. gradonaczalstwa, obiecując pokryć wszystkie wydatki finansowe związane z utrzymaniem kancelarii (90 tys. rubli rocznie), pod warunkiem, aby na naczelnika gradonaczalstwa mianowano Kaznakowa. Przemysłowcy łódzcy uważali, iż Kaznakow najlepiej zna „szczególnie sprawy łódzkie”. „Rozwój” 1909, nr 110, s.1; nr 248, s. 5.

moc do wojska. W 1909 r. oddziały wojska stacjonujące w Łodzi liczyły już tylko około 3500 żołnierzy (sztab 10 dywizji piechoty, 37 Jekaterynburški Pułk Piechoty, 40 Koływanski Pułk Piechoty, 6 sotni 5 Dońskiego Pułku Kozaków⁸⁶, sztab 10 brygady artylerii oraz 3 baterie 3 dywizjonu tejże brygady)⁸⁷. Stanowiło to 1,75% całego wojska stacjonującego w Królestwie Polskim. Jego liczebność w latach 1907-1909 zmniejszyła się o 1/5 do stanu wcześniejszego, aby stanowić ponownie około 200 tys. żołnierzy⁸⁸.

W 1910 r. nastąpiły zmiany w garnizonie łódzkim. Po przeniesieniu z Łodzi do Niżnego Nowogrodu 37 Jekaterynburškego Pułku Piechoty, gdzie pozostawał do 1914 r.⁸⁹, do miasta przybyły: 1-a strzelecka brygada oraz 1 strzelecki dywizjon z 3 bateriami artylerii⁹⁰. Zmiana w garnizonie łódzkim wiązała się z ogólną sytuacją międzynarodową⁹¹ oraz z opracowaniem w 1908 r., na wypadek wojny, nowego planu obrony. Linia rozwinięcia wojsk carskich została cofnięta za Niemen-Bug, a więc poza obszar Warszawskiego Okręgu Wojskowego⁹². Jednostki pozostające niedaleko granicy zachodniej miały zatrzymać nieprzyjaciela i umożliwić wycofywanie się wojsk i administracji carskiej poza granice Królestwa Polskiego.

Ostatnie dziesięciolecie XIX wieku i początek XX wyraźnie wykazały przeciwnieństwa i rywalizację na kontynencie między mocarstwami europejskimi – Rosją, Francją, Niemcami, Austro-Węgrami. Zmiany w sytuacji międzynarodowej po zamachu z 28 czerwca 1914 r. w Sarajewie na następcę tronu austriackiego Franciszka Ferdynanda, co stanowiło bezpośrednią przyczynę wybuchu I wojny światowej oraz rozpoczęcia działań wojennych na terytorium Warszawskiego Okręgu Wojskowego, spowodowały opuszczenie na zawsze przez wojska rosyjskie Królestwa Polskiego, a więc i Łodzi⁹³.

⁸⁶ W 1909 r. w miejsce 6 sotni 5 Pułku Kozaków Dońskiego, przeniesionych do Niżnego Nowogrodu przybył do Łodzi 3 Uralski Pułk Kozaków. GARF, f. 265, op. 1, d. 1404, k. 1.

⁸⁷ GARF, f. 265, op. 1, d. 1404, k. 1; APŁ, TGG, sygn. 44, nłb.

⁸⁸ W odniesieniu do całego Cesarstwa siły te sięgały 19% stanu osobowego. A. D o b r o Ń s k i, op. cit., s. 126.

⁸⁹ V. N. Z i e m c o v, V. A. L a p i n, op. cit., s. 191.

⁹⁰ *Pamiętna Książka Petrkovskoj Gubernii na 1910 god*, Petrkow 1911, s. 116-119.

⁹¹ W ostatnich latach przed wybuchem wojny suma liczebności wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim ponownie wzrosła do 240 tys.

⁹² M. K u l i k, op. cit., s. 78.

⁹³ Na temat działań wojennych w okręgu łódzkim patrz: W. B o r t n o w s k i, *Ziemia łódzka w ogniu I VIII – 6 XII 1914*, Łódź 1969.